

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 146

2016

До Наукових записок увійшли статті, присвячені дослідженню актуальних питань лінгвокогнітивістики, лінгвоконцептології, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лексичної семантики, ономастики, термінознавства, граматики, фонетики й прикладної лінгвістики на матеріалі слов'янських, германських і романських мов.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів, студентів філологічних факультетів, учителів-словесників.

ББК 81.2(3)

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 8 від 29.02.2016 року).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Семенюк Олег – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики, ректор Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (головний редактор).

2. Ключек Григорій – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (заступник головного редактора).

3. Гурбанська Антоніна – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

4. Іліаді Олександр – доктор філологічних наук, професор кафедри методик дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

5. Ковтюх Світлана – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

6. Лучик Василь – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Національного університету "Києво-Могилянська академія".

7. Манакін Володимир – доктор філологічних наук, професор, декан факультету журналістики Запорізького національного університету.

8. Мишида Сергій – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри зарубіжної літератури та компаративістики, проректор з наукової роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

9. Міщенко Алла – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

10. Ожоган Василь – доктор філологічних наук, професор, віце-президент з науково-педагогічної (навчальної) роботи Національного університету "Києво-Могилянська академія".

11. Панченко Володимир – доктор філологічних наук, професор.

12. Парашук Валентина – кандидат філологічних наук, професор кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

13. Перзеке Андрій – доктор філологічних наук, професор центру інноваційних освітніх технологій Псковського обласного інституту підвищення кваліфікації працівників освіти (Росія).

14. Поляруш Олег – кандидат філологічних наук, професор.

15. Руснак Ірина – доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

16. Білоус Олександр – кандидат філологічних наук, професор, декан факультету іноземних мов Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (відповідальний за випуск).

Статті подано в авторській редакції

УДК 81'367.633: 81'37

АТРИБУТИВИ У СТРУКТУРІ КОРЕЛЯТИВІВ ТЕМПОРАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ: ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ТА СИНТАГМАТИКИ

Людмила ДЕРЕВ'ЯНКО (Полтава, Україна)

Статтю присвячено дослідженню атрибутів у складі співвідносних прийменниково-іменникових темпоративів; схарактеризовано розряди означальних компонентів, репрезентованих семантично поліфункційними якісними, відносними, присвійними ад'єктивами, вказівними, означальними, неозначеними, присвійними займенниковими прикметниками, порядковими числівниками, у структурі часових корелятивів; проаналізовано особливості функціонування атрибутів.

Ключові слова: *атрибутив, корелятив, прийменниково-іменникова конструкція, семантика, темпоратив.*

The article contains the thorough analysis of attributives as correlative prepositional-substantive temporatives components. The spectrum of classes of signifying components, represented in the temporal correlatives structure by semantically polyfunctional qualitative, relative, and possessive adjectives, demonstrative, universal, indefinite, and possessive pronoun adjectives, ordinal numerals, was differentiated consistently. The peculiarities of functioning of attributives were investigated in succession.

Key-words: *attributive, correlative, prepositional-substantive structure, semantics, temporative.*

Вивчення лінгвістичної природи та структури темпоральних корелятивів належить до актуальних проблем теоретичної граматики. Специфічні властивості й можливості складників співвідносних прийменниково-іменникових темпоративів, а також різноманітні особливості їхньої взаємодії досліджуються й аналізуються в межах цілісної системи, оскільки характерною ознакою категорії темпоральності є та, що її моделюють одиниці різних рівнів, будучи пов'язаними між собою загальною ідеєю часу.

На необхідності цілісного дослідження як семантичної, так і синтаксичної структур наголошують В. Г. Адмоні, Н. М. Арват, І. Р. Вихованець,

К. Г. Городенська, М. Я. Плющ й інші мовознавці. З огляду на це прийменниково-відмінкові форми, що є реалізаторами залежних синтаксем у структурі простого речення, потребують такого семантико-синтаксичного аналізу.

У межах української мовознавчої концепції різні аспекти функціонування темпоральних структур знаходимо в граматичних розвідках О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, Т. М. Голосової, А. П. Загнітка, З. І. Іваненко, П. С. Каньоси, Р. А. Куцовой, М. В. Мірченка, С. А. Романюк та інших лінгвістів. У русистичі основні теоретичні засади використання часових сполук викладені у працях О. В. Бондарка, М. В. Всеволодової, Г. О. Золотової, Н. Ю. Шведової й інших дослідників.

Попри широкий діапазон опрацьованих питань, у граматичній площині мовної системи недостатньо вивченою на сьогодні залишається проблема типології атрибутивів і їхніх сполучувальних можливостей у складі корелятивних прийменниково-субстантивних темпоративів. Вибір теми наукової розвідки та її актуальність зумовлені потребою удокладненого вивчення цього фрагменту сучасного синтаксису.

Мета статті – дослідження синтагматичного потенціалу атрибутивів у складі співвідносних прийменниково-іменникових структур зі значенням часу. Об'єктом пропонованої розвідки стали прості речення з прийменниково-субстантивними темпоральними корелятивами, а її предметом – прийменниково-іменникові часові конструкції з атрибутивним компонентом.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

1) дослідження специфічних характеристик непохідних і похідних часових прийменників у складі співвідносних прийменниково-іменникових темпоральних конструкцій ;

2) покласифікування атрибутивних компонентів як поширювачів прийменниково-субстантивних корелятивних темпоративів;

3) з'ясування умов функціонування означальних складників у структурі семантично споріднених прийменниково-іменникових часових конструкцій.

Протиставлення темпоральної сфери одночасність / різночасність, неозначена тривалість / означена тривалість, часова попередність / часова наступність, а також приблизний і проміжний час репрезентовані низкою співвідносних темпоративів, оформлених за участю первинних і вторинних часових прийменників. Кожен корелятив, отже, і кожен його реальний чи потенційний компонент має свій синтагматичний ресурс.

Роль семантичного маркера в корельованих прийменниково-іменникових структурах регулярно виконують атрибутивні поширювачі, представлені семантично поліфункційними якісними, відносними, присвійними ад'єктивами, вказівними, означальними, неозначеними, присвійними займенниковими прикметниками, порядковими числівниками, іррегулярно – іменниками. Відомо, що в мові найбільш спеціалізованими, категорійно закріпленими в атрибутивній функції, є якісні прикметники. Проаналізований великий за обсягом фактичний матеріал засвідчує, що в складі корельованих за семантикою прийменниково-субстантивних темпоративів наявна інша картина: якісні прикметники різної семантичної природи, з-поміж яких домінують параметричні (*великий, довгий, тривалий, короткий, повний*) та органолептичні (*тихий, ясний, лункий, чорний*), уживаються іррегулярно. Високий ступінь продуктивності у співвідносних прийменниково-іменникових темпоративах демонструють атрибутиви, виражені прикметниками, які відтворюють ознаку за відношенням означуваного предмета до інших предметів. Однією з основних диференційних характеристик відносного ад'єктива є його здатність репрезентувати ознаку, що впливає з того відношення, яким її носій пов'язаний з іншими предметами, явищами, діями, ознаками. Прикметники можуть реалізувати додаткові відтінки, які впливають на семантику часових структур. У сполученні з корельованими часовими прийменниково-субстантивними конструкціями найактивнішими в плані функціонування є ад'єктиви, які виражають ознаку предмета стосовно темпоральної характеристики. Їх об'єднано у дві лексико-семантичні групи. До першої групи віднесено лексеми з власне-часовим значенням, а саме: а) ті, що номінують

точні часові рамки стосовно події чи явища (*секундний, хвилинний, годинний, вчорашній, тижневий, місячний, річний, торішній, тодішній, сьогоднішній, нинішній, завтрашній, столітній, тисячолітній*), напр.: *Голова місцевого суду повідомляє вищу кваліфікаційну комісію суддів України про наявність вакантних посад у суді в десятиденний строк з дня їх утворення (Закон України про судоустрій і статус суддів) – Усі злочини, з якими за свою десятирічну оперську практику стикався Мельник, так чи інакше скоювалися через гроші (А. Кокотюха); Наче й просто це за нинішніх часів, двері скрізь відчинені, але ж без батьківської, сказати б, руки – піди попробуй (М. Олійник); б) ті, які утворені від субстантивів – назв пір року, місяців, днів тижня, частин доби (*зимовий, весняний, літній, осінній, січневий, березневий, червневий, вересневий, понеділковий, суботній, недільний, буденний, світанковий, ранковий, денний, обідній, вечірній, нічний*), напр.: *І в літню спеку, і в зимові хуги, не покладаючи рук, трудився Арег (П. Бондарчук) – Інший у таких випадках залюбки згадував би школу, друзів, учителів, розваги під час літніх канікул ... (О. Гуреїв); У Наркоматі внутрішніх справ, як і завжди в суботній день, робота закінчувалася раніше (П. Автомонов) – До речі, це питання Лариса поставила й самому Алексу під час їхньої нічної розмови (Є. Кононенко); в) ті, які співвіднесені з палеонтологічними періодами (*неолітичний, палеолітичний, мезозойський, кайнозойський, пліоценовий, палеозойський*), напр.: *У палеозойську еру центральна частина території України здебільшого була суходолом (Із підручника).***

Другу групу становлять лексичні одиниці нечасового значення: а) ті, які постали на основі іменників, співвіднесених із віком людини (*дитячий, юнацький, молодий, літній, студентський, шкільний*), напр.: *І газета ж ніби пристойна, і автор, я його знав колись, ще під час студентської революції, хороший був хлопець ... (Л. Костенко) – У шкільні роки Ого нітрохи не дбав про навчання (В. Слапчук); б) ті, які пов'язані з природними явищами (*вітряний, дощовий, сніжний, туманний*), напр.: *У вітряний день замислені стояли на околиці Каховки Мурашко та Баклагов ... (О. Гончар); в) ті, які**

утворені від назв історичних подій (*княжій, революційній, реформеній, воєнній, перебудовчій*), напр.: *Ще у доколгоспну еру ... дід страх любив ярмаркувати* (С. Завгородній). Семантична структура аналізованих ад'єктивів може ускладнюватися додатковими відтінками значення, найчастіше такими: а) виникнення та існування предмета в часі до якоїсь події або певного часового відрізка, напр.: *Є свідчення, що в дохристиянські часи П'ятниці вважалися богинями й ходили землею, щоб освятити людей на добрі діла і покарати тих, хто вчинив провину* (В. Скуратівський); б) виникнення та існування предмета після якоїсь події, після якогось часового проміжку: *Свідків його життєвого успіху в цей післяполудневий час ...було не так багато, як Фролові хотілося, проте досить, щоб могли переповісти всьому селу* (М. Малиновська).

Присвійні прикметники, які відтворюють ознаку за належністю людині або тварині, лише спорадично трапляються у складі часових синтаксем. Валентне ядро серед присвійних прикметників утворюють ті, що виражають належність особі, напр.: *Навіть зараз, після дідового „вироку”, Кухно не хоче визнавати поразку* (М. Колесников). Роль цих прикметників особлива, оскільки їхнє елімінування спричиняє реалізацію синтаксичними структурами із цими темпоральними корелятивами іншої семантики, пор.: *Він [Іскров] знав, як стійко трималася ця жінка під час чоловікової недуги ...* (О. Бойченко) = *Жінка трималася + Чоловік жінки хворів* і *Жінка стійко трималася під час недуги* = *Жінка трималася + Жінка хворіла*. Вторинна предикація належить до засобів семантичного ускладнення [3, с. 44], з-поміж яких атрибутивні компоненти займають домінуючу позицію. Вторинна предикація, за визначенням О. В. Кульбабської, „виражає сукупність додаткових ознак, у типових випадках особливого їх різновиду – семантики відношень” [3, с. 67]. Функційне призначення вторинних предикатних синтаксем полягає передусім у тому, що вони актуалізують уміщену у висловленні інформацію, роблять її обов'язковою.

Порядкові числівники, які входять до структурного обсягу корельованих синтаксем зі значенням часу, завдяки власним граматичним особливостям –

спроможності узгоджуватися з іменниками та дублювати їхні граматичні категорії роду, числа й відмінка – беруть участь у реалізації атрибутивної функції, позаяк узгоджувана форма завжди вказує на належність ознаки предметів. У низці корельованих прийменниково-іменникових темпоративів ці числівники, репрезентуючи загальну семантику послідовності часових відрізків, поряд із означальною функцією виконують роль семантичних конкретизаторів, уточнюючи квантитативною характеристикою час дії, події чи явища, напр.: *Дівчина **по перших** же згуках мого голосу хуленько обертається до мене й зараз же прискорює ходу* (В. Винниченко) – *Після **третьої чарки** вони [чоловіки] покинули столову пишноту, сіли двома компаніями просто на траві й приклалися до роботи як слід* (В. Бабляк).

На відміну від порядкових числівників, які виступають у ролі атрибутивних компонентів прийменниково-субстантивних темпоративів, кількісні нумеративи, сполучаючись з іменниками і виконуючи квантитативну функцію, реалізують комплетивні часові відношення. Їхня специфічна ознака стосовно субстантива полягає у вираженні точної кількісної окресленості реалізованого останнім значення множини, сукупності. Семантичні підгрупи числівників детермінують характер їхньої сполучуваності з прийменниково-іменниковими темпоративами. У складі співвідносних прийменниково-субстантивних конструкцій із часовим значенням регулярно функціують власне-кількісні та неозначено-кількісні числівники, напр.: *За **десять років** нічого не змінилось* (Р. Андріяшик) – *За несповіщення про смерть **протягом дванадцяти років** ...на голову сім'ї накладається ще один день панщини* (Ф. Бурлака); ... *За **кілька днів** Стир подався поночі до села* (Ю. Покальчук) – *Задорожний пішов у кімнатку і **через декілька хвилин** виніс довідку* (В. Кашин).

Носіями атрибутивної семантики в часових прийменниково-іменникових темпоративах є також займенникові прикметники. Для них „характерний високий ступінь абстракції, який лише в мовленні конкретизується, наповнюється певним речовим змістом за взаємодії з антецедентами різних

структурних типів” [4, с. 176]. Прономінативні прикметники уподібнюються до ад’єктивів тим, що, узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку й водночас протиставляються тим, що, уживаючись в аналогічній ролі, номінують ознаки предметів не безпосередньо, а опосередковано, „пов’язуючись із конкретною ситуацією” [1, с. 202].

Як і власне-прикметниковим реалізаторам атрибутивної функції, займенниковим ад’єктивам властива поліфункційність. Так, присвійні займенникові прикметники *мій, твій, наш, ваш, його, її, їхній, свій*, поєднуючи в собі особову семантику з посесивною, указують на належність ознаки певній особі чи істоті, тобто репрезентують присвійне значення на тлі часового, напр.: *Старий сказився із твоїм приїздом ...* (Р. Андріяшик) – *Я хотів би, щоб після моєї смерті люди знали правду про мене* (О. Левада) – *Хай би хоч вішалась [Настя] по його від’їзді, а то ще причепиться морока, як камінь на шию* (Ю. Яновський). Прономінативні прикметники аналізованої семантики повторюють валентну поведінку присвійних прикметників, оскільки наявність / відсутність цих поширювачів безпосередньо впливає на значеннєву структуру, пор.: 1) *Настя змінилася після приїзду* = *Настя змінилася* + *Настя приїхала* і 2) *Настя змінилася після його приїзду* = *Настя змінилася* + *Він приїхав*.

Специфіка означальних займенникових прикметників *сам (самий), інший* полягає в тому, що вони виражають квантитативно-квалітативне значення, напр.: *Мабуть уже до самої осені гармошки не почуємо* (О. Гончар) – *В його [Андрієвих] очах підстрибнули й засміялися оті бісики, які оселилися там, мабуть, від самого дня народження* (Д. Ткач) – *Флюїди ненависті оточували її [Яніну] з самого дня народження* (В. Лис). Стосовно прономінатива **сам (самий)** необхідно внести деякі уточнення. За своїми семантичними функціями він наближається до означально-видільних часток. Отже, є підстави говорити про прямування його у сферу часток, про початкову стадію процесу партикуляції. Партикулятивний характер прикметникового займенника **сам (самий)** втрачається за наявності інтенсифікатора **аж**, напр.: *А втікачі*

дісталися батьківщини, побралися і були щасливі аж до самої смерті (З. Тулуб).

Узагальнювальні займенникові прикметники *весь (увесь), всякий (усякий)*, кожний характеризують сукупність окремо взятих одиниць, напр.: *Але, на власний подив, я заговорив чітко, хоч після кожного слова хапав повітря* (С. Журахович) – *Доведено, що через кожні тридцять п'ять років і шість місяців вологий період змінюється посушливим для всієї земної кулі ...* (О. Гончар) – *Хлопець відчував: з кожним днем йому все милішою стає Соломія* (М. Польовий). Іншу семантичну специфікацію виявляють неозначені займенникові прикметники *якийсь, деякий, абиякий, будь-який, який-небудь*: вони виражають нечітко окреслену якість або властивість предмета, напр.: ... *Ніниного чоловіка дуже швидко, за якихось півроку чи місяців сім з'їв рак крові* (В. Лис) – ... *Він [Тюо] протягом якихось десяти днів прочитав ... усю Британську енциклопедію* (В. Бережний). Вказівні займенникові ад'єктиви *той (отой), цей (оцей), такий (отакий)* належать „до форм найабстрактнішого характеру, які в мовленні можуть заміщувати велику кількість семантично неоднорідних ознак” [2, с. 164]. Вони містять указівку на певну властивість чи особливість у структурі синтаксеми із семантикою часу, напр.: *Аж по цих словах Гонтовий полишив видивлятися у Пушкарівське поле* (Л. Вернигора) – *Після цих слів Сашко з жалем залишив музей і вийшов надвір, де його давно вже чекала мати* (І. Шаповал).

Отже, органічними складниками темпоральних корелятивів можуть бути поряд із первинними або вторинними прийменниками та субстантивними словоформами атрибутивні компоненти. Вони вносять до семантичної структури тієї чи тієї синтаксичної конструкції різноманітні значеннєві відтінки і функціують на правах облігаторних або факультативних конститuentів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.

4. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / В. М. Ожоган; Ін-ту укр. мови НАН України. – К., 1997. – 231 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дерев'янка Людмила – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Наукові інтереси: термінологія, морфологія, функційний синтаксис.